

Богъ вседержителъ. Положу на вас клятву и проклену благословеніе ваше (цитата) А если ж вы сами есте от святыхъ соборныхъ апостолскія церкви прокляты, то и благословеніе ваше и вся яже сут ваша!

Обрати ся и покаяй ся, Господа ради, и аще ли ни, то идежъ бо естъ гласъ вѣрныхъ челоувѣкъ, ту дает ся гласъ вышнего Бога Саваофа чужъ будешъ ваша милость, яко естес чужъ церкви Христовы и людей божихъ!

Благословенъ Богъ Отець Господа нашего Исуса Христа и съ Святымъ Духомъ Благословенна святая соборная апостольская восточная церкве Благословени сут Богу святители, священници и люди ся во вѣки вѣковъ Аминь, аминь, аминь

Острозькі письменники кінця 1590-х років. На першій плані Острозького літературного гуртка цього часу — самі псевдоніми На першій місці, розуміється, автор «Апокриза-са» — найбільшого й найважливішого полемічного твору, який вийшов з православної сторони Але ним займатися в сім огляді я ширше не буду. Свого часу я присвятив йому досить місця, переглядаючи історію релігійної боротьби, в котрій його твір відіграв велику роль¹, — але трудно включати його між українські літературні пам'ятки, як то часом роблять, — коли автор його не був українцем ні родом, ні вихованням, не брав, здається, ближчої участі в українським громадським житті, і твір його, мабуть, справді був написаний просто на замовлення кн Острозького, як се твердили противники. Автор «Антирризиса», себто Потій, що так близько знав православних людей і острозький осередок, дуже категорично, кілька разів заявляв, що Філалет тільки «удає Русина», а ним ніколи не був, «і коли б його хто ще ліпше перекупив, містечками і селами більшими йому посвітив, то певне б і на руську професію, котру тепер боронить, рота б відтворив» (с 767) Смотрицький теж назвав його «наймитом», що, взявши добру плату за свою книгу, «скоро від нас утік» А що цікавиш — і речник православної сторони, Мужилівський, відповідаючи на іронічні причіпки Смотрицького, нехотя признає, що «Апокризис» був купленою книгою — одначе не дорожче оплаченою, ніж продав свою «Апологію» сам Смотрицький². Тому недавно пок. Тре-

¹ Історія України VI с 494—5, 547—50

² Смотрицький, закидаючи в своїй «Апології», що православні засмітили свою віру ересями «нових скрибентів» Зизанія, Філалета й Ортолога, так писав про Філалета «Від Філалета, що родом і вірою був еретик, що добромо можемо сподіватись для нашої віри? Стільки доброго, скільки має в собі доброго його еретицька віра Наймит не дбає ні про що більше, як тільки щоб узяти, а в потрібнім часі утекти І він справді взяв з нас добре і втік від нас скоро Так коли б нас не здурив, була б річ зносніша Але ж бо і взяв, і обдурив За ту свою еретицьку книжку, названу «Апокризис», а видану на здурення нас, Руси, тримає містечко з кількома селами, до життя його йому надане, а нам за се дав віру, виписану з «Інституцій» Кальвінових, щоб ми їй вірили. Справді дорого купили те не знати-що, не знаю, хто з нас

тяк висловив здогад — досить прийнятий тепер у літературі, що сим автором був Мартин Броневський, поляк-протестант, секретар королівський, оратор і дипломат — спеціально вжитаний для зносин з Кримом (з того з'явилася його книга *Tartariae Descriptio*¹. Гадка не без правдоподібності — коли б все-таки більше було вказівок про зв'язки сеї людини з православними кругами і якби вона чим-небудь іншим виявила хоч приблизно такі глибокі церковно-історичні і богословські відомості, які посвідчує «Апокризис»!

Але в кожному разі, маючи на увазі старі відзиви, зачисляти Філалета до наших літературних сил трудно. Можна б по-

мудріший чи він продавши, чи ми — kota в мішку замість рися купивши!» (На боці: «Велика сліпота — ще платити комусь за то, що він мене скриптами своїми до вічної погибелі веде» — с 46)

Мужилівський доводив, що деякі з тих ересей, які Смотрицький знаходив в «Апокризисі», навпаки, вповні відповідають православній доктрині,— отже, православні не потребували «купувати річей противних». А далі він додає: «Хоч і у тебе не дешевше куплено Апологію — бо щорічним доходом в кілька тисяч Нё диво тому світському, що тримав маєтність від пана — за вислуги свої, а не за артикули віри нашої . але більше диво, що ти продаєш себе і душі православних задля почесного, спокійного і розкішного свого життя на світі». На боці: «брехня Апологіяра (так Мужилівський зве автора «Апологіи»), нібито за написання віри руської маєтність дістав себто Філалет» (л. 26)

Заперечення сильне у виразах, але не в змісті, як бачимо

¹ Piotr Skarga с 183 дд., його погляд прийняв *Возняк II* с. 207, *T Grabowski, Z dziejów literatury unicko-prawosławnej* (1922) с 4

Вихідним пунктом служити звістка Стебельського, уніатського письменника з кінця XVIII в., що автор «Апокризиса» був Криштоф Бронський, аріанин, а писав він під іменем Філалета Ортодокса на жадання Костянтина Острозького, що дав йому міст Вільськ з кількома селами (Dwa wielkie świątka na horyzoncie рофосkim II с 114) Третяк припускає, що Стебельський через забуття назвав його Март Броневського Криштофом Бронським, помішавши з псевдонімом — бо автор «Апокризиса» зве себе Христофором Філалетом. На доказ того, що Броневський брав якусь участь у православних справах, вказує на лист патр Мелетія до нього з кінця 1600 р (надр в перекладі у Малишевського II с 145) Патріарх пише, що його екзарх Кирил (Лукаріс), бувши на Україні і Білорусі,— «з незвичайною похвалою говорив про мудрість, людськість і ученість» Броневського, і патріарх просить його надати показувати всяку приязнь Кирилови (що 1600 р поїхав наново на Україну) та висловлює надії, що те, що ділить їх (різновірство), зникне з часом. Чогось більш конкретного, що вказувало б на причетність Броневського до заходів православних, досі не викрито. Звістка Стебельського про те, що Вільськ держав хтось з руки Острозького, суперечить документальним даним, як виказав Третяк. Але що Броневський був людиною, близькою до Острозького, се підтверджується одним листом Острозького до Радзивілла, де він рекомендує Броневського як свого приятеля. Одним словом, поки що справа не йде далі деякої правдоподібності. Аргумент Третяка як можна припустити, щоб Бронський, автор «Апокризиса», не проявив себе нічим іншим у літературі, викликає аналогічне питання: чи ймовірно, коли Броневський на замовлення Острозького міг написати такий капітальний богословський твір, щоб він у тій атмосфері релігійної боротьби не проявив себе якимсь іншим твором під власним іменем чи псевдонімом?

ставити питання — хто був його інформатором у нашій церковній історії і практиці; сим досі не займались, та й трудно, мабуть, буде, при нинішнім стані наших відомостей про Острозький гурток дати скільки-небудь певну відповідь на таке запитання.

Друге питання — хто і як переробляв польський текст «Апокризиса» для українського видання. Се видання, випущене, очевидно, в Острозі (без місяця і року) десь в р. 1598¹, має деякі відміни від польського, видрукованого у Вільні р. 1597—8 (передмова має дату — жовтень ст. ст. 1591²). Перекладчик загалом іде невільничо за польським текстом, що був, очевидно, його оригіналом (польська мова «Апокризиса» дуже гарна, свобідна і чиста, переклад же засипаний полонізмами через те буквальне слідкування за польським текстом). Але в деяких місцях він свідомо відступає від польського оригіналу і найбільш таких змін поробив він у розділі 7 часті I, де мова про Флорентійський собор. На сій підставі пок. Голубев висловив здогад, що український переклад був ділом так званого Клірика Острозького — бо він був автором памфлету про Флорентійський собор, названий ним «Лістрікійським» і «розбійничим», і сю назву приложено до нього і в перекладі «Апокризиса»³. Загалом же відносини обох текстів «Апокризиса», польського й українського, ще чекають докладнішого обслідування, як взагалі все, що зв'язане з авторством, укритим під сим псевдонімом — «Клірика Острозького».

Як відомо, під сим псевдонімом вийшла в Острозі в 1598 р. збірна брошура з таким заголовком: «Отпись на листъ въ Бозѣ велебного отца Ипатія, володимерского і берестейского епископа, до ясне освещеного княжати Костентина Острозького, воеводи киевского, о залецанью и прехваляню Восточной церкви з Заходным Костеломъ унѣи або згоды въ року 1598 писаный, черезъ одного наменшого клирика церкви Острозской въ томъ же року отписаный». Крім самої відповіді (на 32 картках), вона містила додану до одповіді (на 33—37 картці) «історію» Флорентійського собору: «Исторія о Листрикійскомъ, то есть о разбойническомъ, Ферарскомъ або Флоренскомъ синодѣ, в коротцѣ правдиве списаная». Вона вважалась у сучасників і тепер вважається також твором того ж автора⁴. Крім того акад. Студинський

¹ Про се міркування Голубева «Библиографическія замѣчания о нѣкоторыхъ старопечатныхъ книгахъ», Труды Киев академіи 1876, I с 152

² Оба текста видруковані паралельно в II т. Памяти Подем. Литератури, але український текст неповний

³ Библиогр замѣчания с. 153

⁴ Одне і друге передруковано в III т. Пам. подем лит.

в 1906 р. опублікував незвісний в друку твір: «На другий листъ велебного отца Ипатіа, володымерского и берестейского епископа, до ясне освещеного княжати Костантина Острозкого, воеводы кievского (просячи абы гнѣвъ свой его кн. мил. отпустить рачил, а поведаяючи, иж они, владыкове, нѣчого в церкви вѣсточной не нарушили, толко для непорядку патриарха отступили) писаный»¹. Передмова має помітку: Писан у Острогу в школъ грецкой в року αφθ (1599). Автор не називає себе, але каже, що се вже другий його виступ проти Потія: «повторе отповѣдати на лист в Богѣ велебного отца Ипатіа володымирского епископа виступую». Тому як Студинський справедливо вважає се за другий твір того ж аноніма.

Відповідаючи на перший його «Одпис» в «Антирризисі», Потій відзивався (більш іронічно шоправда), що се робота «студента славної острозької академії», з котрого може вийти «щось гідне», коли його «вроджоний довстип»² одержить «ліпше цвиченне»³. Іншими разами більш зневажливо прозиває його «жаком (школярем) острозьким». М. Смотрицький, що сам був острозьким вихованцем, зараховує «Клірика» до «дідаскалів таких, як Зизанія»⁴. А православний полеміст, закритий псевдонімом Гел. Діпліца, відповідаючи на закид Смотрицького, що православні богослови криються за фальшивими прізвищами, доводить, що автор, який підписувався «кліриком острозьким», мав право себе так називати в ширшім («багатшим») розумінні, таким як у ап. Петра в 1 посл р 3⁵, то значить — не мав церковного свячення.

На тій підставі вважають його острозьким вихованцем, що пізніше тут же був учителем. Але чому всякий слід по нім гине потім, після 1599 р.? Одні дослідники припускають, що він тоді ж скоро й помер. Славний же славіст Копітар ще в 1840-х рр. висловив здогад, що потім, при виданні згаданого другого «Одпису» Клірика, постарався ширше розвинути й уаргументувати як Студинський, що «Клірик» — се був не хто інший, як той же Максим, в чернецтві Мелетій, син Герасима, острозький вихованець і пізніший голосний діяч і письменник⁶.

¹ Видано в V т Пам укр.-рус мови і літер

² Природжений дотеп (полонізм).

³ Пам подем лит с 1054—4

⁴ Apologia с 96

⁵ Antapologia с 614 (примірник б Київ дух академі)

⁶ Сей погляд Копітар висловив у листі до старого львівського історика Дениса Зубрицького в 1843 р., а опублікував сі листи той же як Студинський в львівських «Записках» т 43,— згадка про Клірика тут на с. 37. Як показують відомості, зібрані як Студинським, сей погляд Капітара став тоді

Се правда, що обидва «одписи» Клірика мають чимало спільного з писаннями Смотрицького, спеціально з його «Треносом». Мотив плача православної церкви, підчеркнений мною вище у Смотрицького-старшого, повторюється як у «Одписі», так і в «Треносі». Характеристичне користування в одному і в другому писаннями Петрарки тощо. Але се можна пояснити, власне, впливами острозької школи, в котрій училися приблизно в тім самім часі один і другий, і впливами писань того самого Герасима, що були взірцем для одного і другого. Інші ж факти говорять рішуче проти ототожнення Клірика з М. Смотрицьким, тому я й даю «Клірикові» окреме місце власне тут, серед літературних сил 1590-х років, — тимчасом як творчість М. Смотрицького звісна нам з літ пізніших

Але я мушу ще повернутися на хвилю до вищезазначеної можливості, що «Клірик» міг бути й не індивідуальним, а колективним псевдонімом Смотрицький у вищезитованім місці «Апологі» писав: «Хто такий був Клирик? подібний до Зизанія дідакал, до котрого прилучився ще мерзкий перехрещенський дідакал, котрого проклятий аріанський дух помітний в сілогізмах проти походження св. Духа і од Сина, положених у того Клирика» Се натякає на участь у тих літературних працях, що вийшли під псевдонімом «Клірика», котрогось аріанського, або краще, мабуть, розуміти — євангелицького письменника. Може бути, одначе, що, пишучи се, Смотрицький мав на гадці тільки давніш висловлені натяки Потія, що багато, чи може навіть і все випущене під іменем Клірика, написано було тим самим автором, що виступив під іменем Філалета в «Апокризисі». Справедливо завважив свого часу ак. Студинський, що, полемізуючи з першим листом Клірика, Потій часто відповідає на різні неприємні йому тези, які містяться зовсім не в «Клірикових» писаннях, а в Філалетовім «Апокризисі», так, якби вважав Філалета за причетного до Клірикових писань. А кілька ро-

звісним у галицьких кругах, але не знайшов прихильників, не переконав і самого Зубрицького, що далі вважав «Клірика» одною особою з Філалетом. Відновлена ак Студинським у вступній статті до V т «Пам'яток», а за гіпотеза також не знайшла прихильності в науці. Рішуче висловився проти неї й Осинський — автор нової біографії М. Смотрицького (1912), і М. Возняк в Історії укр. літератури (1921), так само відхилив її в VI Історії (1907). Головний аргумент — що М. Смотрицький, признаючись потім до авторства різних своїх псевдонімних протиуніатських писань, ніколи не вичисляв між ними тих, що вийшли під псевдонімом «Клірика», і дуже різко проти них виступав. Православним сучасникам, розуміється, авторство було звісне, і Смотрицький не посмів би так поступати, коли б під псевдонімом «Клірика» виходили його власні писання.

ків пізніш у своїй апології Флорентійського собору, випущений під іменем Петра Федоровича, таки просто заявив, що обидві книги — Філалетову і Клірикову написав один той сам «шляхтич-новохрещенець», інакше сказавши — за псевдонімом Клірика стоїть той же Броневський чи Броневські, що перед тим випустив «Апокрисис» під іменем Філалета¹. Мабуть, ідучи за сею вказівкою, старий галицький історик Зубрицький так-таки й уважав «Клірика» дублетом «Філалета». Але цілком справедливо було зауважено, що манера письма «Апокрисиса» цілком відмінна від Клірикової книги: саме на розділах, присвячених Флорентійському соборові, вона виступає особливо яскраво. Та й сам-таки Потій на інших місцях тої ж книги виразно розрізняє «дурного Русина» — безпосереднього автора «Історії Флорентійського Синоду» і його «бакаляра» (учителя) — «безбожного новохрещенця», хоча і вважає обох відповідальними за **сю** книгу². Вважає її нібито твором колективним: якогось молодого вихованця Острозької школи і старого майстра «Апокрисиса» — і се потім, як бачимо, повторює й Смотрицький в наведеній цитаті.

В іншій своїй книзі, «Паренезис», згадуючи оцінку різних православних писань, що давав недавно померлий Дам'ян Наливайко, Смотрицький згадує, що він сам чув його непохвальні слова про «Кліриків скрипт», і що саме він, Наливайко, відрадив князя Острозького³ не давати свого імені на сей скрипт, так як се було вже ухвалено з автором. «Так то толкував: коли який-небудь школяр (klecha) твоє велике і шановне ім'я корчемним словом вилає, то чим ти своє оповідання потвердиш? І так за його радою той скрипт став на безіменнім «Клірику Острозьким»: хоч би й сильно не в смак примовив школяр школяреві (klecha klesze), то не велика мала б то бути образа»⁴.

¹ «Та я не так дуже дивуюся дурному дякові (Зизані), що як сова з пустої стодоли — з таким розумом вилетів. Але дивуюсь одному, дійсно мудрому шляхтичеві, що приложився до Філалета, так і до того Синоду (історії Флорентійського собору, виданої під іменем «Клірика»), а краще він сам обидві (книги) написав. Але така вже ересь, особливо новохрещенська, що не шанує ні сорому, ні цноти, ні честі» — Obrona Synodu Floreński-go с 7

² Цитати зібрані в студії ак Студинського (Пам полем. письм V с. 35), напр. така: «ім'я своє замовчав (автор «Історії») тому, видко, щоб за брехню сорому не було як дурний Русин Клірик, так і безбожний Новохрещенець».

³ «Він був той, що одвів того, чие було те місто, котрим себе отитулував Клірик, аби він не підписував своїм іменем того скрипту» Місто, котрим себе отитулував Клірик — Острог. «Той чие було се місто» — кн Острозький.

⁴ «Паренезис» с 7. Нижче повернемося ще до цього оповідання.

Се интересна вказівка, що книгу Клірика ухвалено було спочатку випустити під іменем самого кн. Острозького. Смотрицький говорить тут ніби як людина добре свідома тих подій і обставин. Говорить про індивідуального автора¹. Але сі подробиці, як над сею книжкою дебатували, радилися і, очевидно,— відповідно такому чи іншому ухваленому авторству змінiali і стиль і характер полеміки, дають нам розуміти, що тут було багато й колективної праці острозької школи, острозького гуртка, в котрій брав участь, можливо, й отець Дам'ян, і незвісні нам на ймення вихованці «острозької академії», а може, й той еретичний «новохрещенець» — автор «Апокризиса».

Хоч акад. Студинський, уважно переглянувши писання Клірика з погляду богословської доктрини, прийшов до висліду, що протестантської доктрини в них непомітно, і се дає нам вказівку — сеї еретичної участі в кожному разі не перебільшувати!

Ся колективність може нам, з одного боку, пояснити, чому Клірик як автор так неясно, розпливисто і суперечно відбивається у відзивах сучасників. З другої сторони, рахуючися з можливостями сеї колективності в літературній продукції Клірика, годиться нам оцінювати її не стільки як вплив індивідуальних літературних прикмет ближче незвісного острозького письменника, скільки як літературний продукт Острозької школи,— школи в тіснішій, учбовій значенні, і школи в розумінні літературного гурта і літературної манери, що почасти виходила з «Острозької академії», почасти кристалізувалась навколо неї і на неї впливала. Клірик сам підчеркнув свою приналежність до Острозької школи, підчеркує се Потій, і нам нема ніяких підстав для сумнівів щодо сього. І от, передусім оцінюючи з сього становища сі писання, цікаво констатувати оті подібності між писаннями сього «острозького студента» з писаннями старого «острозького ректора» Без сумніву, є більше свободи у викладі і дискутуванні ученика; видно знайомість з правилами викладу: зазначається, напр., теза, котру автор буде боронити, і план дискусії. Круг читання ширший, різномірніший,— он навіть Петрарку зацитував. «Пытаемо: на кого, съ плачемъ пишуци, нарекалъ оный вашъ славный писарь в тые слова: И хтожь охолодитъ утисненный свѣтъ? хто до першого стану приведетъ утисненное место? хто преворотныи обычаи направит? хто распорошенные овцы згромадитъ? хто пастыри блудячіе скараеть? хто поведеть, хто натягнетъ до клюбы

¹ Na czym już przez autora skrypty tego rzecz była stanęła.